

Boek van de maand

Weerbaar en bruikbaar

Joh. de Wolf

Vanwaar de titel boven dit artikel? Die termen willen een typering geven van beide bijbelboeken die in de commentaar *Kolossenzen en Filemon* besproken worden door dr. John van Eck. De eerste typering is van de auteur zelf. Zijn ondertitel bij de eerste brief, die aan de Kolossenzen, is ‘weerbaarheid’. Volgens hem wil Paulus in deze brief de gelovigen in Kolosse, die beginnende christenen zijn, *weerbaar* maken tegen allerlei dwalingen waarmee ze wellicht te maken zullen krijgen. Er is nog niet een specifieke dwaling onder hen werkzaam, maar ze leven wat dat betreft wel in een gevarezone en daarom is voorkomen beter dan genezen.

De tweede typering slaat dus op de brief aan Filemon en zinspeelt op de naam van Onesimus, die in het Grieks ‘de nuttige’ betekent. Aanvankelijk deed deze slaaf zijn naam geen eer aan, maar na zijn bekering is hij volgens Paulus heel *bruikbaar* geworden, voor hemzelf en ook voor zijn vroegere meester. Die term ‘bruikbaar’ (vs. 11) staat centraal in dit briefje aan Filemon. In het vervolg wil ik deze commentaar bij u als lezer introduceren en enkele aspecten ervan belichten. Eerst kijken we naar de brief aan Kolosse, en daarna naar de brief aan Filemon.

Gevangenschapsbrieven

Van Eck gaat er in zijn verklaring van uit, dat Paulus deze beide brieven tijdens zijn gevangenschap in Caesarea heeft geschreven, in de periode tussen plusminus 58 en 60 na Christus. Hij sluit zich daarmee aan bij prof. dr. J. van Bruggen in het samenvattende werk *Paulus*, dat in deze zelfde reeks uitkwam in 2001. Ook volgens Van Bruggen en Van Eck zijn de twee brieven in één zending naar Kolosse gebracht, en wel door Tychicus en Onesimus. Dit vertrekpunt voor de verklaring lijkt mijzelf ook het meest aannemelijk. Daar kan overigens tegen ingebracht worden dat Epafraas in de brief aan Filemon een ‘medegevangene’ (vs. 23) van Paulus genoemd wordt, en in de brief aan de Kolossenzen niet (4:12). Dat zou op verschillende tijdstippen van schrijven kunnen duiden. Maar Van Eck zou deze term (ook in 4:10) meer geestelijk willen duiden: Paulus was samen met Epafraas (en Aristarchus) een krijgsgevangene van Christus, en dat bleek met name als zijn vrienden vrijwillig de gevangenis deelden of in elk geval heel geregeld op bezoek kwamen. De term blijft een moeilijk punt, maar ik zou zelf ook geen betere uitleg kunnen bedenken.

De christenen in Kolosse (in de provincie Frygië, het zuidwesten van het toenmalige Klein-Azië) waren voor het grootste deel waarschijnlijk afkomstig uit het heidendom. Het is mogelijk dat een kleine groep jodenchristenen van de gemeente deel uitmaakte. In elk geval waren ze nog niet zo lang geleden tot bekering gekomen, wellicht door de verkondiging van Epafraas die uit Kolosse afkomstig was en kennelijk als evangelist in die streken rondreisde. Paulus zelf kende de gemeente niet uit eigen ervaring.

Dwaling: mogelijk of werkelijk?

Er is al veel geschreven over de vraag of de gemeente in de greep van een bijzondere dwaling was gekomen, en zo ja, welke dan? Die dwaling wordt in de vakliteratuur dan de 'Kolossensische ketterij' genoemd. Dat zou dan misschien een mengeling van jodendom en Grieks-oosterse filosofie geweest zijn. Volgens Van Eck heeft er nooit zo'n ketterij bestaan. Als de gemeente concreet in de ban was van een gevaarlijke dwaling, had Paulus een veel fellere toon aangeslagen. Paulus zal eerder preventief hebben willen waarschuwen. Hij wilde de kwetsbare beginnelingen weerbaar maken op de 'markt der meningen'. En hij waarschuwde hen niet alleen tegen verschillende verkeerde meningen, maar ook tegen een bepaalde sfeer.

Dan gaat het om 'een sfeer waarin het lichamelijke als het lagere wordt gezien, waar men dan bovenuit heeft te stijgen om met het hogere in contact te komen'. Een voorbeeld is de ascese (onthouding) die bestreden wordt (2:20) en die tegen die achtergrond geplaatst kan worden. Deze gevaren waren dus volgens Van Eck (nog) niet reëel aanwezig, maar de dreiging ervan zat in die tijd en die regio wel in de lucht. Het laatste woord hierover zal voorlopig nog wel niet gezegd zijn, maar de rustige toon van Paulus pleit inderdaad wel voor de visie van deze commentaar.

In deze streek waren ook synagogen en daarom was beïnvloeding van de kant van het jodendom ook een reëel gevaar. Paulus zal dan ook niet zonder reden over de (on)waarde van feestdagen en sabbatten geschreven hebben (2:16,17) en over de besnijdenis in relatie tot het werk van Christus (2:11-12). Natuurlijk komt in dat kader ook het verband met de doop ter sprake. Van Eck schrijft op p. 149, dat Paulus hier niet zonder meer de doop als vervanging van de besnijdenis aanmerkt. Ik denk dat de toevoeging 'zonder meer' en de verdere uitleg die hij geeft, deze uitspraak voldoende beschermt. Het is natuurlijk wel zo, dat volgens de confessie (o.a. NGB art. 34) de doop inderdaad in de plaats van de besnijdenis gekomen is. Maar die uitdrukking kunnen we met C. Trimp (in *Woord, water en wijn*, p. 62) een 'verkorte spreekwijze' noemen. De relatie tussen besnijdenis en doop is minder direct dan de uitdrukking zou kunnen suggereren. Inhoudelijk is de besnijdenis als bloedig sacrament vervuld in Christus (zie ook datzelfde art. 34) en wat vervuld is, hoeft op zich niet vervangen te worden. Maar de continuïteit tussen beide sacramenten ligt vooral in de gedachte van inlijving: zoals de besnijdenis teken was van inlijving bij Gods volk van toen, zo is de doop symbool van inlijving in de kerk van nu (zie voor die formulering ook HC antw. 74).

Het mysterie van psalmen en profeten

Om nog even op het Oude Testament door te gaan: onbewust kunnen we het idee hebben dat de Joden vanuit de Thora en de Profeten op de hoogte waren van Gods plannen en een duidelijke Messiasverwachting hadden, terwijl de heidenen pas na Pinksteren in de geheimen van God werden ingewijd. Dat laatste klopt wel, maar het eerste is te rooskleurig. Ook voor de Joden zelf bleef veel van het Oude Testament nog mysterieus voordat Christus kwam. Dus als Paulus het over het mysterie heeft dat eeuwenlang verborgen is geweest (1:26), dan denkt hij ook aan zijn eigen volk. Pas toen Christus was gekomen, vielen alle puzzelstukjes van wet en profeten op hun plek, toen kon 'het kwartje vallen'. Het is goed dat Van Eck daarop wijst op pagina 126. Hij schrijft: 'Paulus heeft Christus gezien als degene in wie openbaar werd wat God door de profeten had laten verkondigen, maar wat tot dan toe mysterie was gebleven omdat het nog geen werkelijkheid was geworden.' Profetie was tot Christus dus nog vaak een geheimenis, niet alleen voor de heidenen, maar ook nog steeds voor de Joden.

Van Eck past die gedachte op een bijzondere manier toe bij Kolossenzen 3:16, als het over psalmen, hymnen en liederen van de Geest gaat. Bij 'psalmen' denkt men tegenwoordig vaak

aan nieuwtestamentische gedichten die gezongen kunnen worden. Misschien wordt die uitleg ook wel eens ingegeven door een zekere afkeer van de bekende 150 psalmen. Maar de schrijver van deze commentaar heeft daar geen last van, integendeel. Hij wijdt er zelfs een uitgebreide excurs aan van vier pagina's onder de titel *Jezus en de psalmen*. Volgens hem doelt de apostel hier wel degelijk op de oudtestamentische psalmen. Het zingen daarvan is een middel om Christus' woorden rijkelijk in je te laten wonen, zegt vers 16. Dat veronderstelt dan ook dat de psalmen, Geestelijk gelezen, vol zijn van Christus' levenswerk en lijdensgang, van zijn verzoening en verheerlijking. Psalmen zingen kan ons helpen om Christus te zien in zijn ware gedaante. Zo kijkt Van Eck ertegenaan. Een verfrissende benadering in deze tijd waarin de psalmen bij velen in de kerk uit de gratie raken.

Theoloog en classicus

Tussendoor wil ik even iets meer zeggen over de schrijver van deze commentaar. Het bijzondere van deze schrijver is dat hij destijds niet alleen theologie heeft gestudeerd in Utrecht, maar ook klassieke taal- en letterkunde en in dat laatste vak ook is gepromoveerd. Dat is natuurlijk wel een ideale combinatie bij het verzorgen van een commentaar op boeken uit het Nieuwe Testament. Dat is bij zijn eerdere commentaar op het boek Handelingen al wel gebleken. Ook nu kunnen we weer de vruchten van deze combinatie plukken. Consciëntieus gaat hij telkens weer na wat er precies in het Grieks staat. En geregeld haalt hij klassieke schrijvers aan om bijvoorbeeld door vergelijking van literatuurgenres een helderder licht te werpen op de desbetreffende tekst. Ik noem even als illustratie de situatie van Onesimus als weggelopen slaaf. Door het aanhalen van enkele vergelijkbare documenten uit de Griekse oudheid probeert hij de mogelijke achtergrond en bedoeling van Onesimus' vlucht te verduidelijken.

Verder is deze commentaar niet bedoeld als een direct hulpmiddel bij het preken maken. Dat is trouwens nergens in deze reeks het geval. Het gaat ook Van Eck in de eerste plaats om wat er precies staat. Daarom worden in kleine lettertjes soms Griekse woorden toegelicht, maar de lopende tekst is voor ieder meelevend kerklid goed te volgen. Ook wil Van Eck de leef- en denkwereld waarvan de brieven een weerslag vormen, vertolken voor de huidige lezer. Juist daarom haalt hij nogal eens iets aan uit de klassieke oudheid. De verklaring is niet beknopt, eerder breedvoerig. Dat betekent dat je niet snel even kunt opslaan wat een tekst betekent. Daar moet je echt voor gaan zitten. Maar persoonlijk vind ik dat alleen maar een pluspunt. De brieven staan in tijd en cultuur zo ver van ons af, dat er heel wat toegelicht en overbrugd moet worden, voordat we echt notie krijgen van de juiste betekenis.

Filemon uit Laodicea?

Vervolgens wil ik iets zeggen over dat briefje van Paulus en Timoteüs aan Filemon. Waar kwam deze rijke heer vandaan? De gangbare mening is dat hij in Kolosse woonde, omdat in beide brieven voor een deel dezelfde namen voorkomen, zoals bijvoorbeeld Archippus, die blijkbaar in Kolosse woonde (4:17) en ook in het adres van de brief aan Filemon genoemd wordt. En Onesimus, de slaaf van Filemon, woont ook in die plaats, als we Kolossenzen 4:9 goed begrijpen. Nu heeft dr. E.A. de Boer in *De Reformatie* (jrg. 82, nr. 44) een creatieve poging gedaan om aan te tonen dat Filemon uit Laodicea kwam, en dat de verloren gewaande brief aan Laodicea (zie 4:16) gelijk te stellen is met de brief aan Filemon. In 1937 is hetzelfde ook al geopperd door een zekere E.J. Goodspeed, zo lees ik in de commentaar op Kolossenzen van H.N. Ridderbos uit 1960 (welke commentaar ik merkwaardigerwijs niet aantref in de literatuurlijst van Van Eck).

Ik wil hier niet uitgebreid op ingaan, al is het een interessante discussie. Ik wil nog wel een sterk tegenargument van Ridderbos noemen. Hij vraagt zich af of Paulus zijn brief aan Filemon, die toch tamelijk particulier was in eerste instantie, al zo snel wilde voorgelezen hebben in de kerk te Kolosse. Was er niet eerst rust en tijd nodig voor Filemon om de brief op zich te laten inwerken, het verzoek van Paulus te overwegen en de relatie met Onesimus te normaliseren? Maar De Boer had zelf ook degelijke argumenten. Ik ben nog niet overtuigd van zijn gelijk, maar zijn artikel vraagt wel om nadere overweging. Vooralsnog ga ik er met dr. Van Eck van uit dat Filemon in Kolosse woonde en dat het voor ons niet nodig was om de verloren gegane brief aan Laodicea te kennen.

Humor en ironie

De brief van Paulus is een uniek document te midden van de nieuwtestamentische brieven. Het is een juweeltje wat woordkeus, redeneertrant en zeggingskracht betreft. De commentator prijst de brief om het hoog retorisch gehalte ervan en de tintelende humor, die we elders bij Paulus niet zo aantreffen. Ik haal even aan wat J.A. Bengel van dit briefje zei in 1773 (in Nederlandse vertaling): ‘Een vertrouwelijke brief, wonderlijk geestig, over een zeer persoonlijke kwestie, is ingevoegd in het Nieuwe Testament om een voorbeeld van opperste wijsheid te verschaffen, hoe christenen burgerlijke zaken vanuit hogere beginselen behoren te behandelen.’

Van Eck zegt zelf in zijn Woord vooraf over de aanpak van zijn commentaar op Filemon, dat hij met name zal ingaan op de strategieën die Paulus gebruikt om degene aan wie hij schrijft, daar te krijgen waar hij hem hebben wil. Een mooi staaltje daarvan is de perikoop van vers 18-20. Veel verklaarders nemen het aanbod van Paulus om de schade te betalen die Onesimus berokkend zou hebben, hoogst serieus. Maar Van Eck zegt, denk ik, terecht dat de bezwering van vers 19 ironisch is bedoeld. Door de stijlfiguur van de *paraleipsis* in vers 19 (zeggen dat men iets *niet* wil zeggen!) wordt de ironie nog verder versterkt. Op deze manier kon Filemon er met goed fatsoen eigenlijk niet meer onderuit. Helaas weten we niets van het vervolg van de brief. Maar je kunt je bijna niet voorstellen dat Filemon niet aan Paulus’ verzoek gevolg heeft gegeven. Daar gaan we dan ook maar met vertrouwen van uit.

Recht op vrijheid

Tot slot wil ik nog een belangrijk inhoudelijk punt uit deze commentaar aan de orde stellen. Het gaat om de vraag wat Paulus nu eigenlijk precies wilde van Filemon, waar het Onesimus betrof. Vroeg Paulus enkel om de terugkeer van deze slaaf naar zijn heer? Dat zou dus betekenen dat Filemon deze slaaf weer met liefde terugnam, om hem vervolgens misschien ‘uit te lenen’ aan Paulus om hem te dienen in zijn gevangenschap. Of vroeg Paulus ten diepste nog meer, namelijk om de vrijlating van Onesimus als slaaf?

De meeste commentaren gaan ervan uit dat Paulus de slavernij van zijn dagen als instituut bleef accepteren. Maar Van Eck denkt daar anders over en hij verwijst dan o.a. naar de wet van Deuteronomium 23:15-16, waar te lezen is dat men een weggevluchte slaaf niet aan zijn meester mag uitleveren. Paulus kon het geldend recht in de maatschappij van die dagen niet veranderen, maar binnen de christelijke gemeente moesten deze zaken anders en beter geregeld kunnen worden. Aldus de mening van Van Eck in de inleiding op zijn verklaring van Filemon, in een aparte excurs onder het opschrift ‘Recht op vrijheid’.

Op pagina 239 verwoordt hij zijn standpunt letterlijk als volgt: ‘Mijn visie is dat Paulus niet alleen een menselijke behandeling van slaven voorstaat, maar dat hij ook opkomt voor hun *recht*, of dat hij dat, misschien mede doordat hij bij de zaak Onesimus betrokken raakte, is *gaan* doen. Recht in de concrete betekenis van een rechtvaardige beloning, waardoor de slaaf

meteen ook de mogelijkheid verwierf om zich (op termijn) vrij te kopen. Daarmee beweegt Paulus zich in het spoor van de oudtestamentische wet, die alleen slavernij voor beperkte tijd accepteerde ...'

Om nog wat scherper te krijgen wat Van Eck bedoelt, moeten we naar zijn exegese van Kolossenzen 4:1 kijken. Daar worden de heren en meesters opgeroepen om tegenover hun slaven recht en billijkheid te betrachten. Voor 'billijkheid' (vertaling '51) staat er in het Grieks een woord dat normaal 'gelijkheid' betekent. Van Eck wil dat woord graag het volle pond geven. Achter de joodse wet zat o.a. het principe dat alle mensen voor God gelijk zijn. Slavernij is onrecht omdat ze tekortdoet aan die gelijkheid. Door die gedachte werd de apostel gemotiveerd toen hij deze regels opschreef. Het gaat hem om een bijbels recht op vrijheid voor alle mensen, niet als een zaak van woorden, maar in werkelijkheid. Vandaar dat Van Eck het begin van vers 1 zo weergeeft: Heren, geef je slaven waar ze recht op hebben en (geef ze) daarmee de gelijkheid. Dan is de gedachte deze, dat men slaven door hun (recht op) loon te geven de mogelijkheid biedt om zich op de duur vrij te kopen. Dat laatste is dan wat Paulus 'de gelijkheid' noemt: een vrij bestaan te midden van vrije mensen.

Kortom: de kerk kon in die dagen van Paulus de slavernij als maatschappelijk verschijnsel niet zomaar uitbannen. Maar vaak wordt het wel zo gezegd: deze brieven van Paulus legden wel dynamiet onder de slavernij. Van Eck zegt het zelfs nog sterker dan meestal gebeurt. Uitgaande van de kerk wordt een maatschappelijk proces in gang gezet dat, waar het evangelie gezag verwerft, moet leiden tot het verdwijnen van slavernij. Als Van Eck gelijk heeft, is Paulus maatschappijkritischer geweest dan we vaak denken. Maar ook hier past voorzichtigheid. Wie weet wat er overblijft als een andere deskundige hem narekent?

Wat de conclusie voor heel de commentaar betreft: goed *bruikbaar* om een *weerbaar* christen te worden of te blijven!

N.a.v. Dr. John van Eck,

Kolossenzen en Filemon. Weerbaarheid en recht, uitg. Kok, Kampen, 2007. ISBN 978 90 435 1384 5, 272 pag. Prijs: €29,90